

פרשת וישב

יוסף פותר חלומות בארץ מצרים (א) חלומות שר המשקים ושר האופים (פרק מ')

א. 'דברי חלומות... מעלין... ומורידין'

ב. פשר החלומות – בימים ההם ובזמן הזה

ג. יוסף פותר את חלומות שר המשקים ושר האופים

א. 'דברי חלומות... מעלין... ומורידין'¹

בסיפור הגדול על יוסף ואחיו, המשתרע על פני ארבע הפרשות האחרונות בספר בראשית, ישנו תפקיד מרכזי לחלומות שחולמים אישים שונים. באמצעותם מתקדמת עלילת הסיפור בצמתים מכריעים שלה. החלומות מסודרים צמדים צמדים: בראש הסיפור מופיע צמד החלומות של יוסף; בהיותו בבית הסוהר, כשהוא משרת את שר המשקים ואת שר האופים הכלואים שם, מופיע צמד החלומות שחלמו שני השרים הללו, והפתרונות שפתר להם יוסף; צמד החלומות הבא הוא זה שחלם פרעה, ואף אותם פתר יוסף. משום חיבת המקרא את המספר שבע, אנו שואלים, האם ייתכן שקיים חלום נוסף, חלום שביעי, בסיפור הגדול? חלום זה נמצא בפרשת וישב, ובו מתגלה ה' ליעקב בבאר-שבע "במראות הלילה" ומעודדו לרדת מצרימה. אמת, חלום זה שונה מקודמיו, אולם כפי שיתברר בהמשך עיוננו, שוני זה אינו כה מהותי.

כפי שרמזנו בראש דברינו, משמשים החלומות כזרזים לשינויים המכריעים במהלך עלילת הסיפור:

- החלומות שחלם יוסף מעוררים עליו את שנאת אחיו ואת קנאתם, והם הגורמים לירידתו אל הבור בדותן ("הנה בעל החלומות הלזה בא... ונראה מה יהיו חלומותיו") ומביאים לבסוף למכירתו לעבד במצרים.
 - החלומות שחלמו שר המשקים ושר האופים ופתרונו של יוסף הם הגורמים להעלאתו מן הבור במצרים כששר המשקים מזכיר את יוסף לפני פרעה.
 - החלומות שחלם פרעה ופתרונו של יוסף הם שהעלו אותו לגדולה, להיות המשנה למלך מצרים, ובכך הכינו אותו לתפקידו כמאחד המשפחה במצרים.
 - החלום הנבואי שחלם יעקב הביאו להשלים את ירידתו למצרים ביחד עם משפחתו.
- נמצא אפוא, כי חלומות מסוגים שונים פועלים בדרכים שונות לשינוי גורלם של יוסף ושל בני משפחתו, ופעולתם נעשית בדרכים מנוגדות: ישנם חלומות הגורמים ל'ירידה' (הצמד הראשון וחלום יעקב) וישנם הגורמים ל'עלייה' (שני הצמדים האחרים). הוא שאמרנו בכותרת סעיף זה: דברי חלומות מעלין ומורידין.
- נשאלת השאלה, מה פשר הדומיננטיות של החלומות דווקא בסיפור יוסף ואחיו, יותר מבשאר סיפורי ספר בראשית? ראוי לציין כי מספר ההופעות של השורש חל"ם כשם עצם או כפועל בסיפור יוסף ואחיו הוא כמחצית ההופעות בתנ"ך כולו!

יש לשים לב לכך שבכל הסיפור הגדול הזה אין נזכרת פעולתו הישירה של ה' (למעט הוראת ה' ליעקב בחלום הנבואי בבאר-שבע "אל תירא מרדה מצרימה"). כביכול, העלילה מתגלגלת מעצמה, ורק 'מחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי מעללי איש' הם המניעים את מהלכה. אך הקורא בספר בראשית מראשיתו, יודע כי מאחרי הסיפור הגדול החותם ספר זה ניצבת תכניתו של א-לוהים, שנאמרה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים: "ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם...". מעשיהם של האישים השונים הפועלים בסיפור הם הגורמים הטבעיים להתרחשות שיש לה סיבה א-לוהית נסתרת. התערבותו הנסתרת של ה' במהלך העלילה נעשית בחלומות שהוא מעניק לאישים שונים, ובכך ניתנת לדמויות הפועלות בסיפור, כמו גם לנו קוראיו, תזכורת לסיבתיות הכפולה הפועלת בסיפורנו.

¹ כותרת סעיף זה משתמשת בלשון הכלל שנקבע בברייתא במסכת סנהדרין ל ע"א ובמקבילות נוספות "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין". כוונת כלל זה היא שאין מתחשבים בחלום שחלם אדם כדי לשנות מעמד הלכתי קיים. אולם בסיפורנו החלומות אינם חלומות 'רגילים', והם בהחלט 'מעלין' ומורידין את חולמם או את הפותר אותם.

ב. פשר החלומות – בימים ההם ובזמן הזה

בעיון זה נעסוק ביחידה הסיפורית הכלולה בפרק מ' – בחלומות שר המשקים ושר האופים ובפתרונות שפתר להם יוסף את חלומותיהם. בעיון לפרשת מקץ נמשיך ונעסוק בעזר ה' בנושא החלומות ופתרונם בהקשר לחלומות פרעה, הכלולים ביחידה הסיפורית הבאה - בפרק מ"א. בסעיף הנוכחי נקדים מבוא נחוץ לשני העיונים כאחת, ובו נברר בקיצור כיצד נתפס החלום בעולם העתיק, בייחוד במצרים ובבבל, וכיצד הוא נתפס במקרא, כשברקע דברינו ניצבת התפיסה המודרנית של מהות החלום. דברינו להלן יתבססו על ספרו של יחזקאל קויפמן 'תולדות האמונה הישראלית'², ועל מאמרו של חוקר השינה והחלומות, הפסיכולוג פרופ' יצחק לוי: 'משמעות החלום בפסיכולוגיה המודרנית וביחידות'³, וכן על מקורות נוספים שיוזכרו על פי הצורך.

1. מקור החלומות על פי התפיסה הרווחת בעולם העתיק

כל אדם חולם בכל לילה חלומות אחדים, אף אם אינו זוכר את שחלם. החלומות שאנו זוכרים ואשר עושים עלינו רושם בדרך כלל הם החלומות הפלאיים, שלאחריהם, כמו פרעה, בהקיצנו משנתנו 'ותפעם רוחנו', ואנו שואלים את עצמנו: מניין הגיע אלינו חלום פלאי זה? ומה פשרו?

חווית החלום מלווה את האדם הפרטי מינקות. התינוק, עוד בטרם יידע לדבר, כבר חולם חלומות, אשר הולכים ומשתנים עם גדילתו. תופעת החלום הטרידה את החברה האנושית משחר קיומה. כבר בתרבויות העתיקות ביותר, כמו בתרבות השומרית, פותחו הסברים שונים למקורו של החלום, ובהתאם לאותם הסברים, פותחו טכניקות לפתרונם.

הגישה הרווחת בעולם העתיק לתופעת החלום הייתה שמקור החלום הוא מחוץ לאדם. גישה זו רווחת גם כיום בחלקים רחבים של החברה האנושית. ובכן, מיהו זה שמחדיר חלומות לבני אדם בשנתם? התשובה על כך אינה חד-משמעית: "לפי השקפת האלילות החלום בא מאת האלים", אומר קויפמן,⁴ "אבל האלים אינם כלל וכלל המקור היחידי של החלומות". בהסתמכו על עלילות גילגמש ועל מקורות נוספים, הוא אומר, כי החלומות באים גם מן "ההר" – הר העולם. יכול אדם לחלום חלום טוב גם על ידי כישוף, וחלומות רעים באים גם מידי המכשף החפץ להזיק לאדם, ועל ידי לחש האדם יכול לבטל אותם. באלילות נמצאת גם התפיסה שהחלום הרע יכול להזיק מצד עצמו, ושהוא אפוא "אות סיבה", ולא רק "אות מבשר".

החלום הוא אפוא ערוץ נוסף של המגיה האלילית, שבאמצעותו ניתן לאדם להתקשר אל הנסתר ולדעת את העתיד. שורש החלום, כשורשה של המגיה בכלל, הוא בהווה העל-א-לוהית.⁵

2. מקור החלומות על פי התפיסה המודרנית

התפיסה המודרנית של החלום רואה בו יצירה עצמית של האדם החולם. אף שהאדם ישן וחושיו אינם פעילים, תודעתו בזמן השינה פעילה ("אני ישנה ולבי ער"). אלא שפעילות זו מתרחשת במסגרת חופשית ושונה מזו שבזמן היותו ער.

תיאוריות שונות, פסיכולוגיות ופיזיולוגיות, מסבירות את תופעת החלום. אחת הידועות שביניהן היא זו של זיגמונד פרויד, הקושר את החלום עם קיומו של התת-מודע בקשר מורכב. אולם מאז פרויד נוספו תיאוריות חדשות, חלקן דומות לשלו וחלקן שונות ואף מנוגדות לה.

² דבריו על החלומות הם בכרך א, עמ' 375-377; 507-511; 596-597. את דבריו אלו יש לראות כמובן בהקשר הרחב שבו עוסק קויפמן בהסבר מהותה של המגיה, בקשר שלה עם האלילות ובשיליה הנמרצת של המקרא את העיסוק בה.

³ מאמר זה התפרסם בחוברת 'מגוון דעות והשקפות על החלום בתרבות ישראל', הוצאת האגף לחינוך התיישבותי במשרד החינוך, תשנ"ה.

⁴ 'תולדות האמונה הישראלית' א, עמ' 375-377.

⁵ על המגיה ועל יחסה אל הדת האלילית עמד קויפמן בהרחבה בספרו בפרק יא – 'האלילות'. על פי דבריו, המאפיין הבולט של הדת האלילית הוא האדיאה בדבר קיומה של "הווה קדם-אלוהית ועל-אלוהית שהאלוהות תלויה בה וכפופה לטבעה, לכוחותיה ולחוקיה... מעל לאל עומדת מערכת ההווייה הקדמונה, מחוץ לאל יש כוחות נצח בלתי תלויים בו". המגיה – עניינה בכוחות אלו: "בסודם היא חפצה לבוא ובאמצעותם היא מתאמרת להשפיע על העולם... דרכי פעולתה קבועים ועומדים, והם מצטרפים לשיטה מעין מדעית... הרבה מקורות של 'כח' טמיר בעולם... הרבה 'צינורות' לכוח זה... שאינם תלויים ברצון האלוהי... המגיה מאמינה שהמפתח למקורות אלה שמור בידה". הבאנו דברים אלו ביתר הרחבה בעיונו לפרשת שופטים בסדרה השנייה סעיף א.

החלום, על פי דברי קויפמן, אף שלעתים מהווה ערוץ תקשורת בין האל לבין האדם (ואז אינו מגי), הרי שביסודו הוא דרך נוספת (כמו הניחוש והכישוף) להתקשרות ולשימוש באותם כוחות קדמוניים על-אלוהיים. כך הדבר גם באמונת היוונים: לעתים החלומות נשלחים על ידי זיאוס, אך לעתים מקורם הוא ב'דמון' סתם. במיתולוגיה הגרמנית, גם האלים עצמם חולמים חלומות (שהרי גם האלים זקוקים לשינה) וגם הם זקוקים לפותרי חלומות שיסייעו בידם.

כיוון שהחלום הוא יצירת האדם החולם, אין בו עתה מן המסתורין שאפפו אותו בדורות הקדומים: אין בו ביטוי לקשר עם כוחות על טבעיים ולניבוי העתיד. מה שיש בו עתה הוא 'רק' כדי ללמד על האדם החולם אותו עצמו ועל מעמקיו, הידועים ושאינם ידועים.⁶

3. מקור החלומות בתפיסת המקרא

מה אומר המקרא על תופעת החלום?⁷ במקרא קיימת הבחנה בין שני סוגי חלומות: בין חלומות נבואיים שמקורם הוא אכן חיצוני – בחלומות אלו ה' הוא הדובר אל האדם בדרכים שונות שנעמוד עליהן בהמשך – לבין שאר החלומות, שאינם נבואיים. החלומות שאינם נבואיים הם כמובן רוב רובם של חלומות בני האדם, אך בהם אין המקרא דן כמעט. ובכן, מה מקורם של החלומות שאינם נבואיים? כיוון שאין המקרא מכיר בַדְמוּנִים, בשדים הממונים על חלומות, באילילים שתפקידם להחלים בני אדם, בכוחות על-אלוהיים שמהווים מקור לחלומות, מובן שחלומות שאינם נבואיים הם פרי רוחו של האדם, וממילא הם חסרי ערך מבחינת יכולתם לצפות את העתיד או להודיע נסתרות, ועל כן ממעט המקרא לעסוק בהם.

הערבוב בין חלום רגיל לבין חלום נבואי גרם נזקים חמורים, משום שהוא הביא לידי טשטוש בין נביאי האמת לבין נביאי השקר חולמי חלומות השווא, ועל כך מתריע ירמיהו:

ירמיהו כ"ג, כה שְׁמַעְתִּי אֶת אֲשֶׁר אָמְרוּ הַנְּבִיאִים הַנְּבִיאִים בְּשִׁמִּי שֶׁקֶר לֵאמֹר: חֲלֹמְתִי, חֲלֹמְתִי!
 כו עד מָתִי הָיָה בְּלִבִּי הַנְּבִיאִים נְבִיאֵי הַשֶּׁקֶר וּנְבִיאֵי תַרְמִת לִבָּם.
 כז הַחֲשָׁבִים לְהַשְׁכִּיחַ אֶת עַמִּי שִׁמִּי בַחֲלֹמֹתָם אֲשֶׁר יִסְפְּרוּ אִישׁ לְרֵעֵהוּ...
 כח הַנְּבִיאֵי אֲשֶׁר אָתּוּ חֵלֹם – יִסְפְּרוּ חֵלֹם וְאֲשֶׁר דִּבְּרִי אִתּוֹ – יְדַבֵּר דִּבְרֵי אֲמֹת מַה לְתַבֵּן אֶת הָבָר נָאִם ה'!
 כט הֲלוֹא כֹה דִּבְּרִי כָאֵשׁ, נָאִם ה', וּכְפֹטִישׁ יִפְצֹץ סֻלְעִי!

אך מניין לנו שהחלום שאינו נבואי – 'חלום התבן' – מקורו באדם עצמו על פי תפיסת המקרא? דבר זה מתחייב כאמור מכך שאין המקרא מכיר בקיומם של מקורות אפשריים אחרים לחלומות האדם, ואף דברי ירמיהו שהבאנו רומזים לכך, אולם ניתן להביא לכך גם ראיות חיוביות וישירות. בפרק כ"ט בישעיהו נמצאת נבואה על הגויים הצובאים על ירושלים, שלא יצליחו לכבשה, אלא רק בחלומותיהם. וכך הם דברי הנביא:

ישעיהו כ"ט, ז וְהָיָה בַחֲלֹם חֲזֹן לִילָה הַמּוֹן כָּל הַגּוֹיִם הַצֹּבְאִים עַל אֶרֶץ אֱלֹהִים וְכָל צִבְיָהּ וּמִצְדָּתָהּ וְהַמְצִיקִים לָהּ.
 ח וְהָיָה כְּאֲשֶׁר יִחַלֵּם הָרָעַב וְהַנֶּחֱלֹץ אוֹכֵל – וְהַקִּיץ וְהַרִיקָה נִפְשׁוֹ וְכַאֲשֶׁר יִחַלֵּם הַצָּמָא וְהַנֶּחֱשֵׁת – וְהַקִּיץ וְהַנֶּחֱשֵׁת עֵינָיו וְנִפְשׁוֹ שׁוֹקֵקָה כֵּן יִהְיֶה הַמּוֹן כָּל הַגּוֹיִם הַצֹּבְאִים עַל הָרַץ צִיּוֹן.

מפורשת כאן אפוא התפיסה כי מחשבתו של הרעב והצמא בעת שהוא ער – משאלתו לאכול ולשתות – היא המולידה בו את החלומות שבהם הוא חווה את מילוי משאלתו- חווית אכילה ושתייה. פרופ' יצחק לוין מביא דוגמה נוספת לתפיסה זו של החלום במקרא, דווקא מסיפור יוסף ואחיו:

יוסף חולם חלומות ומספר אותם לאחיו ולאביו. ומה אומרים בני המשפחה הזאת, המשפחה הראשונה של האומה הישראלית? האחים ממורמרים. הם שונאים את יוסף.

ומה הם אומרים לו? (ל"ז, ח) "המלך תמלך עלינו, אם משול תמשל בנו?" כלומר, 'זה הדבר שאתה חפץ בו בהיותך ער, ועל כן אתה רואה חזיון זה בחלומך!'. ונשוב לדברי לוין:

⁶ נדמה שהגישה המודרנית לחלום הצליחה לבטל במידה רבה את הפחד של האדם בימינו מפני החלום הרע, וממילא את הזדקקותו של החולם למנגנוני הגנה שונים שהתרבות המסורתית העמידה לרשותו. הטיפול בחלומות ופתרונם עבר מידי פותרי חלומות מקצועיים לידי פסיכולוגים. אף על פי כן, הילת המסתורין של החלום לא פגה מכול וכול גם היום. יעיד על כך כל מי שחלם חלום אשר הפעים את רוחו באופן עמוק, והחש שכל ניתוח פסיכולוגי המוצע לחלומו אינו יורד לסוף דעתו של החלום, הנשאר חידה בעיני חולמו.

⁷ יושם לב: אנו שואלים על המקרא ולא על המקורות שלאחר המקרא. בספרות חז"ל ישנן גישות שונות אל החלומות, ומקורות רבים ומגוונים עוסקים בכך. סיכום הגישות הללו ואיסוף המקורות השונים העוסקים בחלומות בדברי חז"ל הוא מחוץ לתחום עיוננו.

הם רואים בחלומותיו ביטוי לדמיונותיו של נער ברברן. גם אביו גוער בו ואומר: (ל"ז, י) "מה החלום הזה אשר חלמת, הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה!" האחים והאב יעקב הניחו כי החלומות הם פרי דמיונות ודימויים של החולם המתייחסים לשאיפותיו ולמאווייו.

אכן, קשה להבין גערה באדם על חלום שחלם, אלמלי התפיסה שהחולם אחראי על חלומותיו, משום שהם מבטאים את משאלותיו הכמוסות.

אמנם נראה כי דווקא במקרה זה היו חלומותיו של יוסף חלומות נבואיים,⁸ והן האחים והן יעקב חששו לאפשרות זאת. חששם של האחים בא לידי ביטוי בדבריהם "ונראה מה יהיו חלמתיו" (ל"ה, כ), וחששו של יעקב מתבטא בדברי הכתוב "ואביו שמר את הדבר" (שם, יא). אולם ראייתו של לויך במקומה עומדת: דווקא דבריהם הגלויים של האחים ושל יעקב הם העדות ליחסם של אבותינו לחלומות הרגילים, אף אם במקרה המיוחד הזה חשו הכול כי חלומות יוסף אינם חלומות רגילים.

משתי הדוגמאות השונות כל כך זו מזו ניתן להסיק כי החלום הלא-נבואי הוא כדברי לויך "יצירה עצמית של החולם, מעין סיפוק ברמה דמיונית של צרכים ומשאלות שלא באו על סיפוקם בערות", וזאת אף כשהחולם בא במראות סמליים כמו בחלומותיו של יוסף.

4. שני סוגים של חלומות נבואיים במקרא

עתה הבה נדון בחלומות הנבואיים במקרא. ראשית יש להעיר כי אין הכרח שהנבואה תינתן דווקא בחלום, אף שזו המסגרת האופיינית לנבואת רוב הנביאים:

במדבר י"ב, ו אִם יִהְיֶה נְבִיאָכֶם ה', בְּמִרְאָה אֱלֹהִי אֶתְנַדֵּעַ, בַּחֲלוֹם אֶדְבֹּר בּוֹ.
אולם נבואת משה:

ז-ח לֹא כֵן עֲבָדִי מֹשֶׁה... כִּי אֶל פֶּה אֶדְבֹּר בּוֹ וּמִרְאָה וְלֹא בַחֲדִידָת...⁹

חלומות נבואיים ניתנים במקרא לא רק לנביאים: לפי הצורך הם ניתנים אף להדיוטות שאינם נביאים, ואף מאומות העולם.

ביחס לסוגי החלומות הנבואיים כותב קויפמן (עמ' 507):

התגלות הא-לוהות לאדם בחלום תצוייר בשני אופנים: בחלום החידה ובחלום הנבואה. בחלום החידה האדם רואה מראות (תמונות או פעולות) המשמשים סמלים ושיש בהם כוונה נסתרת. בחלום הנבואה, הא-לוהות מתגלה לאדם ומדברת אליו את דבריה בפירוש ובלי סמל.⁹ חלום החידה טעון פתרון. החלום הנבואי אינו טעון פתרון. את שני סוגי החלום האלה אנו מוצאים גם בעמים גם בישראל. המקרא מודה לכאורה בשניהם, אולם חלום הנבואה הוא המתאים לרוח הדרישה בא-לוהים הישראלית, מאחר שבו הא-לוהות מגלה דברה לאדם באופן ישיר, לא כן חלום החידה.

מתי אפוא ניתן לאדם במקרא חלום נבואי ישיר ומתי ניתן לו חלום חידה? בירור שאלה זו חורג מגבולות עיוננו, ועל כן נאמר רק זאת: חלום חידה נבואי ניתן לאדם, לעתים, בכוונה לחייבו במאמץ לפענח את סמלי החידה, ולעמוד על תוכן הנבואה רק לאחר אותו מאמץ. סיבות אחדות יכולות להיות לכוונה זו, ואחת מהן היא להעמידו על קוצר ידו בהבנת הנבואה, ועל הזדקקותו לסיוע חיצוני לשם כך (ואף לכך יכולות להיות סיבות שונות). ברם, אף במקרה כזה, תמיד מהווה חלום החידה הנבואי שטר ששוברו בצדו: כיוון שה' הוא השולח את דברו לאדם באמצעות חלום חידה, ודאי אינו מתכוון לנסותו בחידות ולהשאירו לבסוף ללא המסר הנבואי. לפיכך, אין חלום החידה הנבואי זקוק לחכמתם של פותריו החלומות "המקצועיים" (ראה להלן). אם החולם לא עמד מעצמו על פתרון חלומו הנבואי,¹⁰ ה' או שלוחו הם המבארים את הסמלים לחולם.¹¹

⁸ הארכנו בכך בעיוננו לפרשתנו בסדרה הראשונה: "פשרם של חלומות יוסף".

⁹ כאלה הם חלומותיו הנבואיים של יעקב בספר בראשית (פעמיים בבית אל ופעם אחת בבאר שבע), אך גם אבימלך (פרק כ') ולבן (פרק ל"א) חלמו חלומות כאלה, שבהם הזהיר אותם ה' במלים מפורשות מלעשות מעשים מסוימים. חלומות נבואיים כאלה מצויים כמובן גם מחוץ לספר בראשית.

¹⁰ נביא שעמד בעצמו על פשר חידת חלומו הנבואי הוא ירמיהו (א', יא-יד), שאף זכה לשבח על כך מפי ה' "היטבת לראות".

¹¹ כאלה הם רבים מחזונות זכריה, שבהם הוא פונה אל המלאך הדובר בו ושואל "מה אלה?", והמלאך מבאר לו את פשר חידות המראה שראה.

חלומות חידתיים הרי חולם אדם גם שלא בנבואה, ואז הרי אין הוא זוכה לביאור צמוד של חלומו. ובכן, כיצד עליו להתייחס אל אלו? והרי החלומות הנבואיים הם מעטים ביותר, ורוב רובם של החלומות שחולמים בני אדם אינם כאלה. נראה כי על פי תפיסת המקרא כפי שהוצגה כאן, חלומות שאינם נבואיים אינם מצריכים פתרון, ואינם זקוקים כל התייחסות: מקורם הרי באדם עצמו, ואין צורך לעסוק בהם כלל.¹² על חלומות אלו נאמר:

קהלת ה', ב כִּי בָּא הַחֹלֹם בְּרֵב עֵינָיו וְקוֹל פֶּסֶל בְּרֵב דְּבָרִים.¹³
ו כִּי בְּרֵב חֲלֻמוֹת וְהַבְּלִים וּדְבָרִים הִרְבָּה כִּי אֶת הָאֱלֹהִים יִרְאֶה.¹⁴
איוב כ', ח כְּחֹלֹם יַעֲוֶף וְלֹא יִמָּצְאוּהוּ וַיֵּד דַּחְזִיּוֹן לְיִלְכָּה.¹⁵

ואף צופר הנעמתי מתייחס לחלום הרגיל כדבר שאין בו ממש:
וכבר ראינו כי ירמיהו מדמה חלומות אלו לתבן, ובזכרה י', ב נאמר עליהם "וְחֲלֻמוֹת – הַשְׁנָא יִדְבְּרוּ".¹⁶ ועל חלומות אלו אמרו רבותינו זכרונם לברכה "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין" (ראה הערה 1)

5. פתרון חלומות – בין ישראל לאומות העולם

להבדל שנוכחנו בו, בין תפיסת החלום המקיף בתרבות האלילית לבין תפיסת החלום הישראלית בתקופת המקרא היו כמה השלכות מעשיות, אישיות וחברתיות.

התפיסה שהחלום בא תמיד ממקור חיצוני לאדם, ושבאמצעותו ניתן לאדם לדעת נסתרות ולצפות את העתיד, העמידה את האדם החולם במבוכה: כיצד ידע לפענח את שפתם הסודית של אותם כוחות עליונים המתקשרים אליו באמצעות החלום? לשם כך היה החולם זקוק לעזרתם של אנשי המקצוע, המכירים את שיטות הפעולה ואת שפת הסתרים של אותם כוחות עליונים נסתרים. אלו אנשי המקצוע, שמלבד עיסוקם בכישוף ובנחש היו בקיאים גם בפתרון חלומות. במצרים הם נקראו חרטומים, בבבל הם נקראו אשפים ומכשפים ולפלשתים היו קוסמים. השמות מתחלפים אך המהות אחת היא: כל אלו התיימרו להיות בעלי ידע מקצועי נסתר, שבאמצעותו הם מסוגלים לפענח את רזי ההווה ולהכריח אותם להתגלות להם בדרכים הידועות להם בלבד.

פתרון חלומות הפך להיות אפוא מקצוע אקסקלוסיבי, שכל אדם (בעל יכולת לשלם) היה נזקק לו לעתים קרובות. לשימושם של המקינים פותרי החלומות נוצרה ספרות הדרכה סודית, ששרידים מועטים שלה ממצרים ומבבל נמצאו בחפירות הארכיאולוגיות.¹⁷

התורה אוסרת את כל מקצועות המגיה, ורואה בהם תועבה. בדברים י"ח, ט-טו נמצא הפירוט הרב ביותר של המקצועות המקינים האסורים, ושלוש פעמים הם מכונים שם 'תועבה'. אמנם אין המגיה נחשבת לעבודה זרה, אך היא קשורה באיסור זה. כפי שהסביר קויפמן, בעיסוק במגיה יש משום הודאה בתשתית הדת האלילית, כי במציאות קיימת הווה שאינה נתונה לשלטונו של האל-האחד והיחיד, ומי שבא בסוד חוקיה של הווה זו, מסוגל

¹² בעידן המודרני מרגיש האדם צורך לעסוק בחלומות אלו, דווקא מחמת הבנתו כי הם פרי יצירתו, והוא פונה לספרים או לפסיכולוגים כדי להסביר לעצמו את הלך נפשו.

¹³ זהו פתגם המשווה את סגנון הופעתו של החלום בתודעת החולם לסגנון דבריו של הכסיל – בשניהם שורר בלבול וחוסר היגיון.

¹⁴ פסוק זה נראה קשור לפסוק שהובא לעיל בעניין החלום. פירוש הפסוק קשה, אבל ברור שגם כאן קשור החלום להבלים ולדברים הרבה.

¹⁵ צופר מדמה את הרשע ואת הצלחתו הזמנית לחלום יעוף – חלום שהחולם שוכחו במהרה, ואינו יכול להיזכר בו אף אם יתאמץ – 'ולא ימצאוהו'. הפייטן שחיבר את הפיוט 'ונתנה תוקף' מדמה את האדם באשר הוא – 'כחלום יעוף'. כנגד דברי צופר, ראה את תיאורו של החלום הנבואי בפי אליפז – איוב ד', יב-כא, ובפי אליהוא – איוב ל"ג, יד-טז.

¹⁶ ההקשר שבו נזכרים החלומות בפסוק זה הוא העיסוק במגיה:

"כִּי הִתְרַפִּים – דְּבָרוֹ אֶנּוּ (= הבל)
וְהַקּוֹסְמִים – חֲזוֹ שֶׁקֶר
וְחֲלֻמוֹת – הַשְׁנָא יִדְבְּרוּ..."

¹⁷ "ממצרים הגיע לידנו קטע של פפירוס הייראטי (כתוב בכתב מצרי קדום)... מהשושלת ה"ב, היינו מהמאה ה"ט-ה"ח לפני הספירה שפורסם בידי א' גאדינר... הפאפירוס העתיק מסדר את החלומות בצורת טבלה על פי טיב העתידות הנרמזים בהם, תחילה באים החלומות המבשרים הטובות, ואחריהם – המבשרים פורענויות מכל המינים... במסופוטמיה נמצאו טבלאות (- לוחות), רובן בספרייתו המפורסמת של אשורבנפל מלך אשור (- המאה השביעית לפני הספירה) שנמצאה בנינוה ובהן תחזיות לעתיד על פי תוכנם של חלומות... בראשונה שבהן לחשים ליטהר בהם מחלומות רעים; בשאר הטבלאות רשומים היו אלפיים ויותר (!) 'אותות לבאות' – ליאו אופנהיים, אנציקלופדיה מקראית, 'חלום', כרך ג עמ' 147-148. המחבר מפרט שם ספרי חלומות נוספים שנמצאו במצרים ובבבל, ומעיר שאלו ספרים מקוטעים שניצלו ככל הנראה מספרות מרובה מסוג זה.

לדעת נסתרות ועתידות שלא באמצעות ה', אלא על ידי נחשים ואותות. העיסוק במגיה הוא אפוא מרי אלילי בה', פרי גאוותו של האדם.¹⁸

הדרך היחידה שהאדם הישראלי רשאי לפעול בה כדי לדעת עתידות הוא לשאול את פי הנביא או את פי הכהן נושא האפוד, שהם שליחי ה'. הנבואה היא החלופה הפְּשֵׁרָה לכל מקצועות המגיה, משום שבה פונה ה' אל האדם, וקיומה תלוי כולו ברצונו של ה'. הנביא מודיע את העתיד 'אֲשֶׁר דָּבָרוּ ה'.'¹⁹

החלום הוא כאמור אחד הערוצים שבהם פועלת הנבואה, וכמובן הוא אינו כלול באיסור שאוסרת התורה את המקצועות המגיים, אף שבתרבות האלילית שימש פתרון החלום כאחד ממקצועות המגיה.²⁰ אולם בישראל לא היה מקום למקצועם של פותרי חלומות, שהרי חלומות נבואיים – ניתנים בדרך זו או אחרת ביחד עם פתרונם, ואילו חלומות רגילים – אינם זקוקים כלל לפתרון. ואכן, כותב קויפמן (עמ' 508):

מפליא הדבר, שלמרות האמונה בערכו הנבואי של חלום החידה, לא יכלה חכמת החלומות להתפתח בישראל. התקופה המקראית מרגישה, שחכמת החלומות אינה ישראלית, שהיא ביסודה נחלת העמים האליליים. דבר זה אין המקרא מביע בפירוש, אבל מעיד הוא על זה עדות לפי תומו... אין אנו מוצאים שום זכר לדבר, שהיו בישראל פותרי חלומות מומחים ושקיימת הייתה ספרות של פתרון חלומות, מעין זו שאנו מוצאים בבבל. בין הרואים ואנשי הא-להים הישראלים לא נזכר אף פותר חלומות אחד. בכל הסיפורים הרבים על דבר אנשי א-להים בישראל, לא נזכר אף מקרה אחד של פתרון חלום לאיש מן העם או למלך.²¹ חכמת שלמה רבה "מחכמת כל בני קדם ומכל חכמת מצרים" (מל"א ה', ו), אבל חכם הוא לעשות משפט (ג', כח) ולדבר במשל ושר... וגם לפתור חידות (י', א-ג), ואילו בינה בחלומות לא נזכרה בו... רק שני פותרי חלומות עברים יודע המקרא: יוסף ודניאל. אולם אופייני הדבר, ששני אלה מופיעים בחצרות מלכי גויים: יוסף פותר חלומות פרעה ושריו, ודניאל – חלומות נבוכדנצר. ולא עוד, אלא שאחד מופיע במצרים, ארץ החרטומים, ואחד בבבל, ארץ הכשדים... מכל זה נמצאנו למדים, שחכמת פתרון החלומות, אף על פי שלא נחשבה לאסורה ככישוף וכנחש, לא שגשגה על קרקע אמונת ה'.

ג. יוסף פותר את חלומות שר המשקים ושר האופים

אחר כל ההקדמות האלה הגיעה השעה לבוא אל תכלית עיונו, אל היחידה הסיפורית הכלולה בפרק מ' (פסוקים א-כג).

1. טיבם של חלומות שר המשקים ושר האופים וסיבת נתינתם להם

ובכן, כיצד מתכוונת התורה שנעריך את חלומותיהם של שר המשקים ושר האופים, האם כחלומות רגילים שחולמים בני אדם בשנתם, או שמא כחלומות חידה נבואיים שמקורם א-לוהי?²² ברור שהאפשרות השנייה היא הנכונה, שהרי סמלי החלומות כפי שפתר אותם יוסף התקיימו בדיקנות, והכתוב מדגיש התאמה זו:

כ	וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי... וַיֵּשָׂא אֶת רֹאשׁ שֵׁר הַמִּשְׁקִים וְאֶת רֹאשׁ שֵׁר הָאֹפִים בְּתוֹךְ עֶבְדָּיו.
כא	וַיֵּשֶׁב אֶת שֵׁר הַמִּשְׁקִים עַל מִשְׁקָהוּ וַיִּתֵּן הַכּוֹס עַל כַּף פְּרָעָה.
כב	וְאֶת שֵׁר הָאֹפִים תָּלָה
	כָּאֲשֶׁר פָּתַר לָהֶם יוֹסֵף.

מתברר אפוא שחלומות שני השרים הם חלומות שיש בהם הגדת העתיד; והגדת העתיד, תמיד מאת ה' היא.

אולם מדוע שלח ה' לשני נוכרים אלו חלומות נבואיים שיש בהם הגדת העתיד? הרי אין לידיעת העתיד של שני אלו כל תפקיד חיובי בהמשך! התשובה לכך היא כמובן שהללו אינם אלא מכשיר ביד ה' כדי לחלץ את יוסף מבור

¹⁸ ראה עיונו לפרשת שופטים בסדרה השנייה: "כי לא נחש ביעקב".

¹⁹ ראה במקום שנוכר בהערה הקודמת, סוף הערה 3.

²⁰ כיוצא בדבר, אף הנבואה הייתה קיימת כאחד ממקצועות המגיה, אך בישראל הייתה שליחות מאת ה'.

²¹ כהשלמה לדבריו יש לציין, כי "אין בתנ"ך שום תיאור של ישראלי הפונה לפותר חלומות. רק הגוים הם המבקשים את עזרתם של פותרי חלומות" (לוי, עמ' 23).

²² באמרנו שהיו אלה 'חלומות נבואיים' אין כוונתנו לומר שהייתה בחלומות אלו התגלות נבואית ממש, כמו שהייתה ליעקב בבית אל או בבאר שבע. כוונתנו רק לכך שלא היו אלה חלומות רגילים, אלא היו אלה מסרים סמליים שמקורם א-לוהי, ואשר נועדו להודיע את העתידות. כבר ציינו בסעיף הקודם ב', כי חלומות נבואיים מסוגים שונים (גם ישירים וגם חלומות חידה) ניתנים בספר בראשית לפי הצורך גם למי שאינם נביאים ואף לבני אומות העולם.

כלאו ולהעמידו לפני פרעה בבוא העת. לשם כך מזכה אותם ה' בחלומות מגידי עתיד – כדי שיוסף יפתור את חלומותיהם, וכדי ששר המשקים ימליץ על יוסף לפני פרעה בעת שהדבר יתבקש. הסבר זה מובן ביחס לחלומי שר המשקים: הרי הוא זה שימליץ על יוסף בבוא היום. אולם שר האופים – מדוע זכה אף הוא בחלום נבואי, והלא בעוד שלושה ימים הוא ייתלה על עץ? באמת, אף לשר האופים יש תפקיד בחילוצו של יוסף מבית הסוהר: הוא מהווה 'קבוצת ביקורת', המוכיחה את היותו של יוסף פותר חלומות בדרך אמיתית. לו היה אך שר המשקים חולם את חלומי, ניתן היה לתלות את פתרונו של יוסף בחפצו לנחם את השר שאותו הוא משרת ולהיטיב את חלומי, ומקרה מוצלח הוא שגרם להתקיימות דבריו. לו היה אף שר האופים חולם חלום הדומה במהותו לחלומי של רעהו וזוכה לפתרון זהה מאת יוסף, שוב ניתן היה לתלות זאת באותה סיבה. רק העובדה שיוסף פתר שני חלומות דומים בפתרונות הפוכים, ושניהם התגשמו בדייקנות, היא שהוכיחה את היותו פותר חלומות נאמן שפרעה יכול לסמוך עליו. בהוכחה כפולה זו אכן משתמש שר המשקים כדי לשכנע את פרעה לזמן את יוסף אליו:

מ"א, יא וַנַּחֲלֶמָה חֲלוֹם בְּלִילָה אֶחָד אֲנִי וְהוּא, אִישׁ כְּפַתְרוֹן חֲלֹמוֹ חֲלָמָנוּ.
יב וְשֵׁם אֶתְנֹנוּ נָעַר עֶבְרִי, עֹבֵד לְשֵׁר הַטַּבָּחִים
וְנִסְפָּר לוֹ, וַיִּפְתֹּר לָנוּ אֶת חֲלֹמֹתֵינוּ, אִישׁ כְּחֲלֹמוֹ פָּתַר.
יג וַיְהִי כִּאֲשֶׁר פָּתַר לָנוּ כֵּן הָיָה:
אֲתִי הָשִׁיב עַל פְּנֵי וְאֹתוֹ תִּלְהָ.

ורק מחמת כן השתכנע פרעה:

יד וַיִּשְׁלַח פְּרֹעֶה וַיִּקְרָא אֶת יוֹסֵף...
טו וַיֹּאמֶר... וְאֲנִי שְׂמַעְתִּי עֲלֶיךָ לֵאמֹר
תִּשְׁמַע חֲלוֹם לִפְתֹּר אֹתוֹ.

כלומר, 'תשמע חלום' – כל חלום, בין טוב בין רע – ותדע 'לפתור אותו'.

2. מדוע לא ניתן לשרים הפתרון ביחד עם החלום?

בסעיף הקודם, 4, אמרנו כי חלום החידה הנבואי, בניגוד לחלום חידה שאינו כזה, ניתן עם פתרונו (במקרה שהחולם לא עמד על הפתרון בעצמו). אולם אם צודקים אנו בדברינו הקודמים, כי חלומותיהם של שר המשקים ושל שר האופים היו חלומות חידה נבואיים, היכן ניתן להם הפתרון?! אפשר כי פסוק אחד, החוזר פעמיים בתיאור חלומותיהם, אכן מאשר כי הפתרון הוגש לחולמים ביחד עם חידת החלום:

מ' ה וַיַּחֲלֹמוּ חֲלוֹם שְׁנֵיהֶם, אִישׁ חֲלֹמוֹ בְּלִילָה אֶחָד, אִישׁ כְּפַתְרוֹן חֲלֹמוֹ...
מ"א, יא וַנַּחֲלֶמָה חֲלוֹם בְּלִילָה אֶחָד אֲנִי וְהוּא, אִישׁ כְּפַתְרוֹן חֲלֹמוֹ חֲלָמָנוּ.

פרשני הפשט התחבטו בפירוש הביטוי 'איש כפתרון חלומי'. את הופעתו השנייה של ביטוי זה מפרש רש"י: "חלום הראוי לפתרון שנפתר לנו ודומה לו". אולם מלבד מה שמקשה עליו רמב"ן בפירושו לסיפורנו (מ', ה),²³ אין פירושו של רש"י מתאים להופעת ביטוי זה בסיפורנו, שהרי עדיין לא שמענו על הפתרון כלל!²⁴ רש"י פירש: "חלום הראוי לפתרון, הנראה שהוא עיקר, ולא חלום של הבלים", ופירושו במילות הפסוק דחוק. אולם הפירוש הפשוט הוא שהחולמים חלמו גם את הפתרון של חלומם, שהרי היה זה חלום נבואי. ואפשר שלכך התכוון רמב"ע שכתב:

כי ראה כל אחד בחלומי מהו פתרון חלומי לעתיד ומה שאירע לו.²⁵

²³ וזו לשון רמב"ן: "ומה טעם שיאמר שר המשקים לפרעה: חלמו חלום הדומה לפתרון, שימעט בזה חכמת הפותר, ואולי לא יהיה כן חלום פרעה (-) כלומר, שהפתרון לא יהא כל כך דומה לחלום) ולא ידענו יוסף".

²⁴ ואף על פי כן פירש רש"י גם במקומו: "כל אחד חלם חלום הדומה לפתרון העתיד לבוא עליהם". לפני כן הביא רש"י פירוש על דרך הדרש (ומקורו בבראשית רבה פח, ד): "כל אחד חלם... את חלומי ואת פתרונו חלום חברי".

²⁵ רמב"ן לא הבין את דברי רמב"ע כפי שהצענו למעלה, אלא פירש את דבריו בדרך דומה למה שכתב רש"י.

אלא שאם זהו הפירוש הנכון, מדוע היו השרים הללו זועפים בבוקר, ומדוע היו זקוקים לפתרונו של יוסף? מחמת קושיה זו, ודאי נמנעו המפרשים מלפרש בדרך זאת. התשובה היא שהם כנראה שכחו את פתרון חלומם, וזכרו אך את החלום עצמו. אולם כאשר השמיע יוסף באוזניהם את פתרונו, ידע כל אחד מהם כי אמת פתרונו.²⁶ אף אלמלי נפרש בדרך הזאת, אלא בדרכם של אחד המפרשים האחרים, אין שאלתנו קשה: הפתרון אכן ניתן להם בסמוך לחלומם הנבואי החידתי, וזאת באמצעות יוסף! מאותו טעם שניתן להם חלומם הנבואי – כדי לחלץ את יוסף מבית הסוהר – מאותו טעם עצמו גם נמנע מהם הפתרון לשעה קלה, מפני ששכחוהו (על פי הפירוש המוצע לעיל) או מפני שמלכתחילה לא ניתן להם, ויהיו נצרכים לפתרונו של יוסף.

4. "ופתר אין אתו"

שרי פרעה לא היו מודעים כמובן לכל הנאמר עד כאן. לדידם, אין הבדל בין חלום נבואי לחלום שאיננו כזה. כל חלום בא ממקורות חיצוניים, ועל כן כל חלום זקוק לפתרון. דא עקא, פותרי החלומות המקצועיים, חרטומי מצרים, שאליהם היו בוודאי הולכים שרי פרעה תדיר לאחר שחלמו חלום חידתי מעין זה שחלמו עתה, אינם מזומנים להם בבית הסוהר. לפיכך:

מ, ו וַיָּבֹא אֲלֵיהֶם יוֹסֵף בְּבֹקֶר וַיֵּרָא אֹתָם וַהֲנִים זַעֲפִים.

יוסף שואל אותם 'מדוע פניכם רעים היום?', והם עונים לו:

ח חֲלוֹם חֲלַמְנוּ, וּפִתֵּר אֵין אֹתוֹ.

משפט דומה אמר פרעה ליוסף בסיפור הבא:

מ"א, טו מִ"א, טו חֲלוֹם חֲלַמְתִּי, וּפִתֵּר אֵין אֹתוֹ.

אולם מאחורי המילים הזהות הללו מסתתרת כוונה שונה בתכלית: לפרעה הרי עומדים מזומנים כל חרטומי מצרים, והוא אף פנה אליהם, כנאמר:

מ"א, ח וַיִּשְׁלַח וַיִּקְרָא אֶת כָּל חֲרָטְמֵי מִצְרַיִם וְאֶת כָּל חֲכָמָיָהּ

וַיִּסְפֹּר פְּרָעָה לָהֶם אֶת חֲלָמוֹ

וַאֲיֵן פּוֹתֵר אוֹתָם לַפְּרָעָה.

דברי רש"י על פסוק זה הם בוודאי פשוטו של מקרא:

"ואין פותר אותם לפרעה" – פותרים היו אותם, אבל לא פרעה; שלא היה קולן נכנס באזניו, ולא היה לו קורת רוח בפתרונם.

כשאמר פרעה ליוסף (בפסוק טו) "חֲלוֹם חֲלַמְתִּי וּפִתֵּר אֵין אֹתוֹ" כוונתו היא: פותרים רבים יש לי שניסו לפתור אותו, אך איש מהם לא פתר אותו לרצוני. אולם שרי פרעה בסיפורנו מתכוונים לכך שאין להם איש מקצוע שיפתור להם את חלומם, משום שכל צבא החרטומים המצוי במצרים אינו נמצא בהישג ידם. בין מחמת הטעם הזה בין מחמת הטעם האחר, מצויים שרי פרעה וגם פרעה עצמו במצוקה, מחמת שחלומם תובע את פתרונו. גם אלו וגם זה זקוקים אפוא ליוסף כדי שיפתור את חלומם.

5. מניין ידע?

יוסף מציע את עצמו לסייע ביד שרי פרעה בפתרון חלומם. מדוע לא פנו אליו מלכתחילה בצר להם? ברור: פתרון חלומות הוא מקצוע מגי, שבו עוסקים טובי המלומדים במצרים לאחר שהכשירו עצמם לכך במשך תקופה ארוכה. לשם פתרון החלומות נזקקים חרטומי מצרים ליספרות מקצועית. ובכן, כיצד יעלה על דעתם של שרי מצרים נכבדים אלו לפנות אל "נער עברי עבד לשר הטבחים" (מ"א, יב) שיפתור את חלומם? אילו כלים יש בידו לעשות זאת? איזו הכשרה יש לו לכך? והרי אפילו אינו בן העם המצרי!

ואף על פי כן, מחוסר ברירה ומחמת הלחץ הפנימי שלוחץ זכרון החלום החידתי את נפשו, נעתר שר המשקים "ויספר... את חלמו ליוסף".

במרכז הסיפור, בפסוק יב, מתחיל יוסף בפתרון חלומו של שר המשקים.²⁷ בביטחון עצמי גמור, ללא כל היסוס, מפרט יוסף את המסומל בחלום, דבר דבור על אופניו, ומודיע את העומד להתרחש בעתיד על פי הגדת החלום. לא

²⁶ ואולי בכך טמונה התשובה לשאלה מניין ידע שר האופים "כי טוב פתר" – כי נכון פתר? הוא ידע זאת מתגובתו של שר המשקים לפתרונו של יוסף. דומה באופן עקרוני הוא הפירוש על פי הדרש שהביא רש"י בפירושו לפס' ה ד"ה ויחלמו חלום שניהם.

על עתיד רחוק נושא יוסף את דברו, עתיד שבו עשויים שרי פרעה לשכוח את דבר יוסף, או שיוסף לא יהא אז בסביבתם, אלא בעתיד הקרוב מאד: "בעוד שלשת ימים". פתרונו הבוטח של יוסף משכנע גם את שר האופים לספר לו את חלומו, ויוסף פותר אף חלום זה בבטחה גמורה, ואינו מהסס לבשר לשר האופים כי "בעוד שלשת ימים ישא פרעה את ראשך מעליך ותלה אותך על עץ".

מניין ידע כל זאת?

מפרשים אחדים תולים את ידיעתו של יוסף לפתור את שני החלומות בתבונתו להסיק מן החלומות מסקנות על אישיותם של החולמים, וממילא על מה שצפוי להם, וכן מידע מוקדם שלו. וכדברי רד"ק בביאורו לפסוק טז: "ויסוף, מה שהבין בחלום כל אחד פתר לפי שכלו, אם טוב ואם רע". ואכן, השוואת שני החלומות, יש בה כדי ללמד כי רק דמיון חיצוני מקשר ביניהם, אך במהותם הם שונים ואף הפוכים זה לזה:

חלום שר המשקים		חלום שר האופים	
ט	בַּחֲלוֹמִי	טז	אֶף אֲנִי בַּחֲלוֹמִי
י	וְהִנֵּה גֶפֶן לִפְנֵי. וּבִגְפֶן שְׁלֹשָׁה שָׁרִיגִם וְהִיא כְּפָרְחַת עֹלֶתָה נֹצֶה הַבְּשִׁילוֹ אֲשַׁכְּלֶתִיהָ עֲנָבִים.		וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה סִלֵּי חֲרִי עַל רֹאשִׁי.
יא	וְכֹס פְּרֹעָה בְּיָדִי וְאָשַׁח אֶת הָעֲנָבִים וְאָשַׁחֹת אֶתֶם אֶל כֹּס פְּרֹעָה וְאָתֶן אֶת הַכֹּס עַל כֶּף פְּרֹעָה.	יז	וּבִסֵּל הָעֶלְיוֹן מִכָּל מֵאָכֵל פְּרֹעָה מַעֲשֶׂה אִפָּה וְהָעוֹף אָכַל אֶתֶם מִן הַסֵּל מֵעַל רֹאשִׁי.

הנה דברי בְּנֵי יַעֲקֹב בפירושו לספר בראשית (תרגמה אותם למעני מגרמנית גבי' לאה חנוך). ראשית דן הפרשן על השאלה, מניין ידע יוסף לפתור את החלומות על אירוע שיתרחש בעוד שלושה ימים:

יש בחלומו של שר המשקים רק קו אחד המצריך פתרון – כלומר תרגום משפת הסמלים של החלום: המספר שלוש. זה לכאורה הנתון המיותר היחיד, כי לעניין הנידון היה מספיק שריג אחד. נוסף לכך, אולי גם המהירות שבה נשלם כל התהליך המתואר בפסוק י.²⁸ כל היתר הרי הוא תמונה של המציאות.

בנקודה חשובה זו הבחין יוסף מייד. מספרים פירושים זמנים. כאן, בגלל מהירות ההתפתחות בפסוק י, יחידת הזמן היא הקטנה ביותר: שלשת השריגים – שלושה ימים...²⁹

עוד יותר מתקבל על הדעת הוא, שיוסף ידע שבעוד שלושה ימים יהיה יום הולדת לפרעה, ושבים הזה היה רגיל פרעה להחליט החלטות על האנשים בסביבתו, והיה מחלק מתנות חסד.³⁰ לכן חלמו השרים אכולי הספקות (- ביחס לגורלם שייחרץ בקרוב) חלומות כאלה זמן קצר לפני כן.

עתה דן הפרשן על הפתרון לטובה של חלום שר המשקים:

לשר המשקים פותר יוסף לטובה, בחשבו שאדם חולם כפי שהוא פועל: שר המשקים היה כנראה אדם אחראי בעבודתו. הוא מזג לאדוניו יין נקי וטהור בלבד, סחוט בידו באופן אישי ולקוח בדרך בלתי אמצעית מן הגפנים.

ועל הפתרון לרעה של חלום שר האופים הוא אומר:

²⁷ כאן נפתחת אפוא המחצית השנייה של סיפורנו, שכן פתרונו של יוסף הוא המהווה תפנית בעלילת הסיפור.

²⁸ בפסוק י מתואר התהליך שעוברת הגפן בטבע במשך כמה חודשים, כשהוא מתרחש במהירות הבזק בחלומו של שר המשקים: "והיא כפורחת" – פריחת הגפן; "ועלתה ניצה" – ראשית הופעת הפרי "והוא הבוסר" (רד"ק); "הבשילו אשכלתיה" עד שהיו "ענבים". תיאור זה אינו תואם כמובן את המציאות הטבעית, ועל כן, אומר בנו יעקב שאולי גם הוא מצריך פתרון – תרגום משפת הסמלים.

²⁹ בכך עונה הפרשן לשאלת ראב"ע בפירושו לפסוק יב: "יש שואלים: מאין ידע יוסף כי שלושה שריגים הם ימים, ולא חודשים או שנים?". תשובתו היא כתשובת רד"ק: "השכיל יוסף בחלום וראה, כי המעשה הזה יהיה מהיר מאד, כי בשעה פרחת ועלתה ניצה והבשילו ענבים ועשה היין, לפיכך לקח הזמן המועט ואמר 'ימים', ולא חודשים ושנים". וכעין זה כתב חזקוני, אלא שהוסיף: "ואגב גרר דהאי (- של זה), פתר כמו כן לשר האופים".

³⁰ תשובה זו היא תשובתו של ראב"ע עצמו על השאלה ששאל (ראה ראש ההערה הקודמת). והנה, קיים הבדל עקרוני בין התשובה הקודמת שניתנה לשאלת ראב"ע לבין התשובה הזאת: התשובה הקודמת מניחה שידיעתו של יוסף על 'שלושת ימים' נובעת מסמלי החלום בלבד, והיא מבוססת אפוא על ההנחה שהחלום מבשר עתידות בדרך שאינה רציונלית. לפי התשובה הנוכחית, אף ידיעתו של דבר זה נובעת משכלו של יוסף והיא ידיעה רציונלית.

אם אדם חולם כפי שהוא חושב ופועל, אין חלום זה משליך אור חיובי על האיש. הוא חולם שטחי הפועל ללא זהירות. מעשה האופה – מוכן בחלומי, ללא כל מאמץ מצדו.³¹ את פרעה הוא מזכיר רק פעם אחת ובצורה אקראית: הוא אינו רואה אותו ואינו משרת אותו בעצמו.³² את מעשה האופה אוכלות הציפורים.³³ לפיכך פתרון יוסף נפתח במילים "ויען יוסף ויאמר" (- במקום "ויאמר לו יוסף" בפסוק יב): מה שיבוא עתה הוא מדאיג.³⁴

נחמה ליבוביץ מביאה את תוכן דבריו הללו של בנו יעקב (עמ' 301) ומסכמת:

סופו של האיש הזריז במלאכתו – "לפני מלכים יתיצב"; סופו של הרשלן הפושע במלאכתו – לתלייה.

לתשובה הרציונליסטית הזאת לשאלתנו: כיצד ידע יוסף? ניתן להוסיף את דברי ר' יצחק עראמה בעל העקדה, בשער העשרים ותשעה של ספרו:

קרוב היה הדבר לפתור שני החלומות שלהם בשווה. כי מה שהיה רואה שהעוף אוכל המאכלים מעל ראשו, היה דומה למה שאמר המשקה "ואתן את הכוס על כף פרעה", כי המלך דומה אל "הנשר הגדול גדול הכנפים" (יחזקאל י"ז, ב)... אמנם נמשך (- יוסף) אחר מה שקדם לו מהכרתם, ומהתחלפות שררתם, והקורבה אשר להם אצל המלך, ומהבדל החטאים אשר עליהם נתפסו, וגור (- מחמת ידיעת דברים אלו) זה – למחילה, וזה – לצליבה.

אל הידע המוקדם של יוסף, אשר סייע לו בפתרון החלומות, יש להוסיף כמובן את מה שכתב יעקב (בעקבות ראב"ע) כי יוסף ידע שבעוד שלושה ימים יחול יום הולדתו של פרעה, וביום זה עורך פרעה 'חשבון' עם כל עבדיו. אמנם חולשתם של כל הדברים הללו גלויה – אין בסיפורנו כל רמז לידיעות מוקדמות אלו של יוסף.

6. "ברוח הקודש"

באמת, כל הגישה השכלתנית, המבארת את פתרונו של יוסף על סמך ידע מוקדם שלו, או על סמך ניתוח פסיכולוגי שעשה לשני האישים על פי חלומותיהם, אינה יכולה ליישב את שאלתנו מניין ידע יוסף לפתור את החלומות נכונה. אמת, דברי בנו יעקב מאירים את העיניים ביחס להבדל שבין שני החלומות ובין שני האישים. ואף המסקנה שזה ראוי למחילה ולהתייצב לפני מלכו וזה ראוי לעונש חמור – צודקת. אולם מניין ידע יוסף בוודאות כה מוחלטת, שהמציאות תנהג בפועל כפי שהניתוחים הפסיכולוגיים שלו מורים? ואותה שאלה יש לשאול על ההשערה שליוסף היה ידע מוקדם על מעמדם של שני השרים לפני פרעה: מי ערב ליוסף שמפני ידיעותיו אלו ינהג פרעה כפי שנהג בפועל? הרי ייתכן שביום הולדתו יחליט פרעה, דרך משל, לחון את כל עבדיו ולשלחם לנפשם; או אולי יחליט להשאירם בבית הסוהר עד ליום הולדתו הבא; ואולי יחליט אכן להשיב את שר המשקים לתפקידו, ואילו את שר האופים ישאיר במאסר; ואולי ישאיר את שר המשקים במאסר, ואת שר האופים יתלה; ואפשרויות נוספות יש כהנה וכהנה.

ובכן, כיצד מעז יוסף לסמוך על שיקולים כמו אלו שנזכרו בדברי הפרשנים שהבאנו ולהעמיד את עצמו במבחן כה חמור, שתוצאותיו עשויות לטפוח על פניו? הרי בעוד שלושה ימים הוא עלול למצוא את עצמו בדאי בעיני עצמו ובעיני שני השרים, וכדי בזיון וקצף!³⁵

ר"י אברבנאל הרגיש בקושי הזה, ואף ענה עליו, בשלושה מקומות בפירושו לפרקנו.

הנה דבריו בפירושו לפסוקים כ-כב:

ואין ספק שהיה יוסף יכול לפתור החלומות ההם כפי הכוח המשער והאומד באופן אחר. ואיך (- אם כן) צדקו דבריו, ואיך היה כל כך מתחזק בדעתו שכן יהיה, בהיות העניין מחומר האפשר?

והיא שאלתנו, אלא שהוא מוסיף ושואל "ואיך צדקו דבריו?", כלומר כיוון שפתרונו של יוסף הוא רק אחת מן האפשרויות, איך זה שדבריו התקיימו בפועל? הנה תשובתו:

³¹ בניגוד לשר המשקים אשר עמד לצד הגפן, וליווה את כל שלבי תהליך הבשלת הענבים, ואשר (במשמעת) בצר את הענבים (ובמפורש) סחט אותם לכוס פרעה. כל זאת חסר בחלומי של שר האופים, ונשאלת השאלה: מניין מעשה האופה שעל הסל שעל ראשו? אין על כך תשובה.

³² גם זאת בניגוד לשר המשקים, המזכיר את פרעה שלוש פעמים, ופרעה אף נוכח בחלום ביחד עם שר המשקים עצמו – "וַאֲתָן אֶת הַכּוֹס עַל כַּף פְּרָעָה".

³³ הציפורים אוכלות את אשר בסל, ודאי משום ששר האופים התרשל ולא כיסהו.

³⁴ מסתבר שכוונתו היא כי 'ויען' הוא לשון הרמת קול, הכרזה. בהרמת קול זו רומז יוסף כי בפיו דברים קשים.

³⁵ רמב"ן בביאורו לפסוק ז' כותב: "ולא פחד (- יוסף) מהם... לאמר להם דעתו בפתרון, כי בטח בחכמתו. שאילו נמלט שר האופים (- ממאסר ומעונש מוות) היה תולה אותו (- את יוסף)!" הרי שעמד על הסכנה הגדולה שהכניס עצמו יוסף אליה בפתרון שפתר, וענה על כך "כי בטח בחכמתו".

אם לא (- שנאמר) שיהיה פותר אותם כפי השפע הא-לוהי הנשפע עליו, ובכוח רוח הקודש שיהיה חל עליו, [נ]היה מדריך פיו ולשונו להגיד העתידות ההם בפרטיותם.

כיוצא בכך כתב בביאורו לפסוק יב:

ואם תשאל – כמו ששאל הראב"ע – מי הגיד ליוסף שהיו שלושת ימים ולא שלוש חדשים או שנים³⁶ אני אשיבך מילין: שרוח הקודש היה מיישר את יוסף במה שפתר, לא כוחו המשער בלבד.

אולם מי הגיד לר"י אברבנאל שרוח הקודש היא שסייעה את יוסף בפתרונו? היכן מצא לכך רמז בסיפורנו? אני אשיבך מילין, כי לא כוחו המשער של ר"י בלבד הוא שהביאו לכך, כלומר לא רק מחמת הקושיות שהוא בא לענות עליהן הוא הגיע להשערתו, אלא הוא מצא לכך אחיזה בסיפור עצמו. בניסיונו לרצותם לספר לו את חלומם, אומר יוסף לשרי פרעה:

ח הלא לא-להים פתרוני, ספרו נא לי!

הקורא נוטה לראות בדברי יוסף אלו מליצה בלבד: אם א-לוהים ירצה, אזי גם אנוכי אוכל אולי לפתור את חלומכם, על כן ספרו נא לי.³⁷ אולם ישנם פרשנים שראו בדברי יוסף הללו אמירה בעלת משמעות עמוקה.³⁸ הנה דברי רד"ק:

"הלא לא-להים פתרוני" – כמו שהחלומות [הם] שלו, והוא יחלים בני אדם ויראה להם העתידות, כן שלו הפתרוני, שישכיל בני אדם להבין דברי החלומות ופתרונם. שאם לא ימצא פותר חלומות – יהיו החלומות לבטלה!

"ספרו נא לי" – אולי ישכיל אותי א-לוהים לפתור החלום.³⁹

נוכל לנסח את דברי רד"ק הללו במונחים שהשתמשו בהם בסעיף ב של עיונו: 'אם אכן חלומותיכם – חלומות נבואיים הם, הרי ה' הוא שרצה להראותכם העתידות. אולם נתינת חלום חידה נבואי מחייבת נתינת פתרון בצדו, וה' הנותן את החלום הוא גם שיגיש פתרונו לחולם. והנה, אולי בידי ייתן ה' את פתרון חלומכם'.⁴⁰ אולם ר"י אברבנאל ראה בדבריו אלו של יוסף מעבר למה שראו רד"ק ואחרים. הוא ראה בהם עימות תרבותי ודתי בין שתי תפיסות עולם במה שנוגע לחלומות ולפתרונם: עימות בין שני נציגי התרבות המצרית-האלילית-המגית, הנזקקת לחכמת חרטומים כדי לפתור חלומות, והרואה בחלומות את אחד מערוצי המגיה, לבין נציג האמונה הישראלית, בן למשפחת אבות האומה. וכה דבריו:

הם השיבוהו: "חלום חלמנו ופותר אין אותו"... להיותנו במשמר, 'פותר אין אותו', שאם היינו חוץ מכאן, היינו מבקשים פתרון מחרטומי מצרים ופותריהם.

ויוסף השיבם: "הלא לא-להים פתרוני". רוצה לומר: **טעות היא בידכם לחשוב שישלם פתרון החלומות במלאכה וחכמה** (- של החרטומים). ואין הדבר כן, כי יוכל משל אחד (- בחלום) לרמוז על נמשלים רבים, ולכן רחוק הוא שהפותר (- אם הוא מן החרטומים) יפתור אמת תמיד, ומבלי עירוב דברים כוזבים. דעו כי "הלא לא-להים פתרוני", רוצה לומר: **לא יוכל אדם לפתור חלומות בשלמות, אם לא בהיות רוח א-להים נוססה בו** (- על פי ישעיהו נ"ט, יט), כי בכוח רוח הקודש יגיד הנעלם, לא מצד כוחו המשער בלבד. ולכן "ספרו נא לי", אולי ייקרא ה' לקראתי ודבר מה יראני – והגדתי לכם (- על פי במדבר כ"ג, ג), כיוון ש"רוח היא באנוש, ונשמת שדי תבינם" (איוב ל"ב, ח).⁴¹

³⁶ ראה הדיון על כך בתת-סעיף הקודם, בציטוט דבריו של בנו יעקב ובהערות 29-30, ושם תשובות שונות מהותית מזו שנותן כאן ר"א.

³⁷ בדומה לכך פירשו חזקוני וספורנו.

³⁸ ראב"ע, כנראה בעקבות רס"ג, רואה בדברי יוסף אלו הסרת אחריות מעצמו לפתרון שיציע להלן: "כי פתרון חלומות לשם הוא, כי הוא יודע העתיד... ואם אני אפתור אותו לטוב או לרע, לא יועיל ולא יזיק. ואחר שהדבר כן... אל תחושו שתספרו חלומותיכם לי". ורמב"ן ביאר את כוונת פירושו: "וזה אמר, שלא יענישוהו אם תבא להם רעה, או כדי שישפרו אותם אליו ולא יבזוהו". בכך אמנם נמצאת תשובה לשאלה שאנו מתחבטים בה, כיצד העז יוסף לפתור כפי שפתר, ולא חשש מכך שיתבדה, אולם הפירוש הזה נראה רחוק מכוונת הסיפור, אם לא הפוך ממנה.

³⁹ ובדומה לכך כתב רמב"ן: "ונכון בעיני כי אמר: הלא לא-להים פתרוני בכל החלומות הנעלמים והסתומים, והוא יכול להודיע פתרון חלומכם. ואם הוא נעלם בעיניכם, ספרו נא לי, אולי יישר בעיני לגלות סודו אלי".

⁴⁰ דבריו אלו של רד"ק אינם סותרים בהכרח את דבריו שהובאו בתת-סעיף הקודם, כי יוסף פתר את החלומות "לפי שכלו". אדרבה: רד"ק סבור כי פעולתו של א-לוהים לשם פתרון החלום תהא שהוא "ישכיל אותי". אף בעל העקדה שדבריו הובאו בתת-סעיף הקודם, כתב בהמשך דבריו בשער העשרים ותשעה: "האור הא-לוהי הנבואי השופע על השכל... בזה יהיה החלום נידון ונפתר כפי אשר יגורחו השכל הא-לוהי העליון אשר בקרב".

⁴¹ דברים דומים לאלו כותב קויפמן (עמ' 509-510): "משני פותרי החלומות העברים... דניאל הוא גם חכם וגם נביא. אולם גם בנוגע ליוסף... לא בחכמתו ידע לפתור חלומות, אלא שא-לוהים הודיע לו 'את כל זאת' (מ', ח; מ"א, טז ושם לח-לט)".

כל הזכויות שמורות 2009 לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט

ניתן למצוא "טופס אוטומטי להרשמה" באתר שלנו:

<http://etzion.org.il/vbm/subscribe.php>

לביטול רישום לשיעור:

<http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>

*	*****	*
*	כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תש"ע	*
*	עורך: אייל פישלר	*
*	*****	*
*	בית המדרש הוירטואלי שליד ישיבת הר עציון	*
*	האתר בעברית: http://www.etzion.org.il/vbm	*
*	האתר באנגלית: http://www.vbm-torah.org	*
*	משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5	*
*	דואל: office@etzion.org.il	*
*	*****	*